

ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆԻ «ԿԱՐՍԻ ԱՆԿՈՒՄԸ»
ՎԵՐՆԱԳՐՈՎ ՅՈԴՎԱԾԸ

Ավելի քան 100 տարի առաջ՝ 1920 թ. հոկտեմբերի 30-ին, տեղի ունեցավ հայոց նորագույն պատմության մոռյալ ու ամոթալի իրադարձություններից մեկը՝ Հայաստանի համար ռազմավարական ու տնտեսական խոշոր նշանակություն ունեցող Կարս բերդաքաղաքն առանց դիմադրության հանձնվեց թուրքին:

Մի քանի խոսքով վերհիշենք Կարսի պատմությունը: Բերդը հիշատակվում է IX դ., թեև հիմնադրվել է ավելի վաղ: Եղել է Կարսի թագավորության կենտրոնը: Ընկել է սելջուկ-թուրքերի, մոնղոլների, Լենկթեմուրի, Օսմանյան թուրքիայի տիրապետության տակ: 1828 և 1856 թթ. ռուսական զորքերը գրավել են Կարսը: 1877 թ. նոյեմբերի 6-ին գեներալ Հ. Լազարևի ռուսական զորախումբը թուրքերից կրկին գրավել է բերդաքաղաքը. այն դարձել է Կարսի մարզի կենտրոնը: Հայ բնակչությունը մշտապես մեծամասնություն է կազմել (ապրել են թուրքեր, ռուսներ, հույներ, ասորիներ), ունեցել է երեք եկեղեցի, գործել են արական և օրիորդաց դպրոցներ, հրատարակվել են շաբաթաթերթեր ու օրաթերթեր: Կային գործարաններ (մասնավորապես՝ գարեջրի, օճառի, կրի, աղյուսի, հանքային ջրերի լցման), խճուղիներով և երկաթթուղով կապված էր Ալեքսանդրապոլի (Գյումրի), Սարիղամիշի հետ: Ռուսաստանում 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո՝ մարտին, Կարսում ստեղծվել է գիւմրիների պատգամավորների խորհուրդ: Անդրկովկասյան սեյմի վրացի ղեկավար Ակակի Ջիսենկելու ստոր և հեռազրային դավադիր հրահանգով գեներալ Թ. Նազարբեգյանի ղեկավարած Հայկական կորպուսը 1918 թ. ապրիլի 12-ին թողել է քաղաքը, և դիմադրության չհանդիպելով թուրքական զորքը մտել է Կարս: Բնակչությունը կողոպտվել ու կոտորվել է:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության օրոք՝ 1919 թ. ապրիլին, հայկական բանակը վերագրավել է Կարսը: Ինչպես վերը նշվեց, 1920 թ. հոկտեմբերի 30-ին թուրքական բանակը դարձյալ չհանդիպելով դիմադրության՝ մտել է բերդաքաղաք: 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայի խորհրդա-թուրքական «Բարեկամություն և եղբայրություն» պայմանագրով Կարսը հանձնվել է թուրքիային¹:

Կարսի 1920 թ. անկման մասին կա հուշագրական ու պատմագիտական ահուելի գրականություն, վեր են հանվել, լուսաբանվել, հանգամանորեն վերլուծվել դրա տարաբնույթ պատճառները: Մեր նպատակը չէ այստեղ անդրադառնալ դրանց²:

¹ Վերոգրյալի մասին մասնավորապես տե՛ս «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 2, Երևան, 1995, էջ 641–649:

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Ե ա գ ը ճ ե ա ն. Կարսի 1920 թ. անկման խորքային պատճառները, Երևան, 2007, Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին: Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.), Երևան, 2010, էջ 262–263,

Ստորև ներկայացվող «Կարսի անկումը» վերնագրով հոդվածը պատկանում է խնդրո առարկա իրադարձությունների ժամանակակից հասարակական-քաղաքական անվանի գործիչ, պատմաբան-տնտեսագետ, փիլիսոփա-սոցիոլոգ, հրապարակագիր-խմբագիր, գրականագետ, միով բանիվ հայագետ Դավիթ Անանունի (1880–1943)³ գրչին, ով դեպքերից ընդամենը մի քանի շաբաթ անց իր խորագրին, սառը, զգաստ դատողություններով լի մտորումները, կոչ-հորդորը հրապարակել է Երևանում լույս տեսնող «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթավերթում (№ 21–22, նոյեմբեր, 1920, էջ 859–861): Որքան մեզ հայտնի է, հոդվածն առայսօր չընթանալու ժամանակ մեջ չի դրվել: Ծանոթանալով չափազանց ուշագրավ, բովանդակալից այս նյութին՝ ընթերցողը, կարծում եմ, կհանգի մերօրյա խառնակ իրականության հետ առնչվող, արդիական հնչեղություն և բազում զուգահեռներ ունեցող հետևությունների: Ինչպես ասում են՝ պատմական իրադարձությունները կրկնվելու սովորություն ունեն:

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

ԿԱՐՍԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Կարսը ընկավ: Մի անգամ էլ հաղթանակեց թուրքի տոհմական բնագործ: Մի անգամ էլ պարտվեց հայի պառակտուն քաղաքակրթությունը: Կարսը ընկավ ոչ թե թուրքի թվական ու տեխնիկական գերազանցության շնորհիվ: Ո՛չ: Կարսը ընկավ, որովհետև թուրքը մեզ գերազանցեց իր ոգու կորովով, իր ցեղային շաղկապի ամրությամբ: Նա շաղկապատող խուժանի չնամանկեց: Նրա մեջ լռեցին անհատական ու խմբակցական ձայները: Նա ձուլվեց մի կարծր մարմնի մեջ և իր ճիրանների մեջ առավ հայկական ամրոցը: Թուրքը իմացավ, թե ինչի է ձգտում, ինչի համար է կռվում: Հայն էր, որ չիմացավ, թե ինչ է պաշտպանում և ինչ մատնում թշնամու ձեռքը: Գիտակցության լույսը չողողեց նրա մաղձոտ հոգին: Ցեղային բնագործ ջերմություն չմատակարարեց նրա կծկված սրտին: Եվ նա հանձնեց իր վահանը թշնամուն: Հանձնեց, ինչպես այդ արել էր դարեր առաջ: Հանձնեց, որ ստորանա և նվաստացման մեջ քրքրե իր մարմինն ու հոգին: Նորից մագլցե ազատության բարձունքը, նորից վերապրե իր պատմության մռայլ էջերից մեկը, պատմության, որ հիշեցնում է անսկիզբ ու անվախճան քավարան:

Վ. Ա. Հ ա ռ ու թ յ ու լ յ ա ն. Կարսի հանձնումը: Զինվորական դավադրության վարկածը. — «Վէմ» համահայկական հանդես (Երևան), 2018, էջ 278–330, ն ու յ ն ի՝ Առաջին Հանրապետություն. Կարսի վերջնախաղը, Երևան, 2018:

³ Դ. Անանունի մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Գրիգորյան, Վ. Հակոբյան. Ուրվագծեր Դավիթ Անանունի կյանքի ու գործունեության. — «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես (Երևան), 2019, № 2, էջ 108–128, Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանուն. մարդը և գործը (ծննդյան 140-ամյակի առթիվ). — ՊԲՀ, 2020, № 1, էջ 90–127, Վ. Հակոբյան. Դավիթ Անանուն, Երևան, 2020:

Կարսը ընկավ, որովհետև մենք ուտում էինք, չըջում, բազմանում, բայց չունեինք մեր սրբությունն սեղանը: Ո՞ւր է սրբազան դող առաջացնող հայկական տաճարը: Հայրենի՞քն է այն, ա՞ղբը, սոցիալական որևէ բարդ կնճի՞ռ: Ոչ ոք պատասխան չի կարող տալ: Որովհետև հայը դարեր շարունակ մատնված է բուսական կյանքի և նոր էր միայն իր համար ընտրում առաջնորդ աստղ: Իր հոգին ազնվացնող խանձարուրի մոտ է նստել մեր ժողովուրդը: Եվ ահա, բորենիների պես, դեպի մեր աստղամանուկի խանձարուրը իրանց արյունոտ թաթերն են մեկնում դարավոր նեղիչները: Նրանք դարանամուտ աստամ են չըխկացնում և թունոտ լորձունք թափում բոլոր անկյուններից:

Ահա Ռուսաստանը, որ ընդարմացրել է մեր ողնաշար Ղարաբաղը, Զանգեզուրը, Գողթանը և Ղազախը: Կարո՞ղ ես գործի կանչել լեռների ու անտառների կտրիճներին: Պայքարողների պահեստ ունիս, բայց նրանք մնացել են կառչած իրանց բնակավայրին և չեն կարող օգնության գալ նեղվող կենտրոնին:

Ահա Լոռին ու Ախալքալաքը, որոնք մատնվել են կաթվածի, որովհետև մեր հարևանը ընչաքաղց է և սուր ախորժակի տեր:

Ահա եվրոպական մեծ պետությունները, որոնք մեր հայրենիքը և մեր արյունը դարձրել են մանր դրամանիշ, որով փակում են իրանց խոշոր հաշիվները:

Այս բոլորը տեսնում է թուրքը: Տեսնում է և ճանկերը մեկնում մեր հարությունը անձնավորող խանձարուրը, դեպի մեր Անկախությունը:

Թուրքը հաջողություն տոնեց, նա Կարս մտավ, որովհետև ինքը իրան կոչված է համարում իշխանություն անելու: Նա ընտելացել է իշխողի կոչման: Իշխողը և ռազմիկ է: Նա գիտե, թե ինչ է նվաճում, ինչ պաշտպանում կամ ինչ կորցնում:

Հայը ձախորդության հանդիպեց, որովհետև նրա ինքնիշխանության զգացումը դեռ խանձարուրի մեջ է, որովհետև նա ինքն իրան մի մոլորակ է համարում, որ պիտի ուղեկցի օտար լուսավորներին: Երբ նրա միտքն ու հոգին կմաշեն ակնկալության նվաստացնող շրջանը, երբ նրա հոգին կնվաճե լուսավոր դառնալու փառասիրությունը, այն ժամանակ նա կունենա իր ուխտի տապանակը, որի համար և կիմանա ծառանալ թշնամու դեմ:

Այսօր հաջողությունների ու ձախորդությունների մեջ ենք նվաճում մեր ուխտի տապանակը — Հայրենիքն ու Անկախությունը: Կարսի անկումը ծանր հարված է մեր ազգային ինքնասիրության: Սակայն այդ հարվածը չպիտի վհատեցնե մեր հոգին: Այդպես է նայում թշնամին իր արածի վրա: Իր հարվածով նա կամենում է փոշիացնել մեզ և այդ փոշին տրորել իր երկաթե կրունկներով: Մենք պիտի ցույց տանք, որ թշնամու հարվածը կարող է փոշիացման փոխարեն կարծրացնել մեր մարմինը, կռել դիմադրական նոր կուրով:

Թո՛ղ լուե հայի մեջ մուսյլ ինքնաձվատման արհեստը: Թո՛ղ բուժ խոնարհություն փոխարեն նրա մեջ ծառա լինի պայծառ ըմբոստացումը: Թո՛ղ գերագույն գեղեցկություն համարվի մահը հանուրի առաջ և հանուրի բարօրության համար և մենք կհաղթենք:

Կարսը ընկավ, որովհետև թշնամին իր գոյության իմաստը տեսնում է թուրքիայի հզորության ու հարատևության մեջ: Այստեղ անհատը, քաղա-

քացին մոռացավ իրան, ամբողջովին ստորադասեց իր եսը Հայրենիքի պահանջներին և իր համարձակությամբ փառավորեց նրա անունը:

Կարսը պիտի նվաճվի մեր ձեռքով այն օրը, երբ Հայի Հայրենասիրական առաքինությունները գերազանցեն թուրքի նման բարեմասնությունները: Այդ ուղղությամբ հոգնություն պիտի կրե մեր միտքը, նոր մղումներ ստանա մեր կամքը:

Կարսը կնվաճվի այն օրը, երբ ինքներս կնվաճենք մեզ, այսինքն կդառնանք մի կարծր մարմին, որ մահ է նյութում այն բոլոր երախներին, որոնք մեզ կլանելու ձգտումներ են ցույց տալիս:

Ամփոփենք մեր տարերքը կազմակերպված պայքարի մեջ: Հրաժարվենք բուսական գոյությունից: Առաջնորդող աստղը Հայրենիքն ու Անկախությունն է: Բարձրացրու, Հայ մարդ, աչքդ դեպի այդ լուսատուն և անուժ դարձրու այն բոլոր բռնացքները, որ կամենում են հափշտակել նրա ճառագայթների ջերմությունը:

Դ. Անանուն

ՍԵՆ ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ. Պատմություն: Փիլիսոփայություն: Մշակույթ, Երևան, «Եվրոպրինտ», 2018, 432 էջ*:

СЕН АРЕВШАТЯН. История. Философия. Культура. Ереван, «Евро-принт», 2018, с. 432.

Բանալի բառեր՝ Սեն Արևշատյան, Եզնիկ Կողբացի, Դավիթ Անհաղթ, Հովհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթևացի, Գլաձոր, փիլիսոփայություն, Հայ-բենասիրություն, նորավատոնականություն, Համալսարան:

2018 թ. վերջին ՀՀ ԳԱԱ-ի փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտը և «Մատենադարան» Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը միացյալ հրատարակել են ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, Մատենադարանի երկարամյա տնօրեն Սեն Արևշատյանի փիլիսոփայական գիտական ժառանգության հատրնտիրը՝ ուսուցիչներ և հայերեն գործերից բաղկացած: Հատորի վերջում դրված է գիտնականի երկերի մատենագիտությունը՝ 1953 թվականից մինչև 2016 թվականը:

Գիրքը բաղկացած է 432 էջից և ունի ուսուցիչնոմ գրված առաջաբան՝ «Ակադեմիկոս Ս. Արևշատյանի գիտական ժառանգությունը և նրա արդիական նշանակությունը» խորագրով: Առաջաբանի հեղինակն անվանի գիտնական, փիլ. գ. դ., պրոֆ. Կառլեն Միրումյանն է, որը ոչ միայն Ս. Արևշատյանի գիտական ժառանգության քաջ գիտակն է, այլև համահեղինակ է նրա որոշ աշխատությունների:

Գրքում, որը կոչվում է «Պատմություն: Փիլիսոփայություն: Մշակույթ», Ս. Արևշատյանի գործերը դասավորված են ժամանակագրական կարգով, որպեսզի երևա նշանավոր փիլիսոփայի գիտական մտքի առաջընթացը: Առաջաբանի հեղինակն իրավացիորեն նկատում է, թե գիտնականի տեսական որոշ գործերում կարելի է գտնել խորհրդային շրջանի իշխող գաղափարախոսության հետքերը, սակայն այս հանգամանքը բնավ չի ստվերում նրա թողած գիտական ժառանգության մնայուն արժեքը: Արևշատյանը ստեղծել է հիմնարար ու ելակետային գործեր, որոնք ճանապարհ են հարթել Հայ միջնադարյան փիլիսոփայությունը հետազոտող հետագա գիտնականների համար: Նա իր բազմաճյուղ գիտական աշխատություններում փայլուն ձևով միավորել է պատմաբանի, փիլիսոփայի, աղբյուրագետի, բնագրագետի ու թարգմանչի տաղանդը (էջ 7):

* Ներկայացվել է 12. II. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 10. III. 2021 թ.: